णिजन्ताः (प्रयोजकाः)।

बालकः पठति ।

शिक्षकः बालकं पुस्तकं **पाठयति** ।

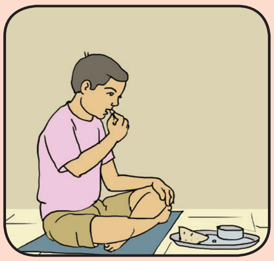

बालकः अन्नं भुङ्क्ते ।

माता बालकम् अन्नं **भोजयति** ।

बालकः जलं पिबति ।

पिता बालकं जलं **पाययति** ।

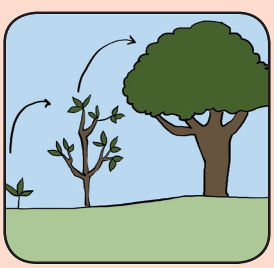

वृक्षः वर्धते ।

बालिका वृक्षं **वर्धयति** ।

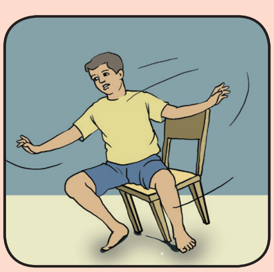

बालकः आसन्दात् पतति ।

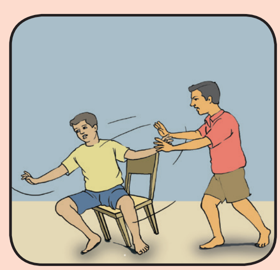

रमेशः बालकम् आसन्दात् **पातयति** ।

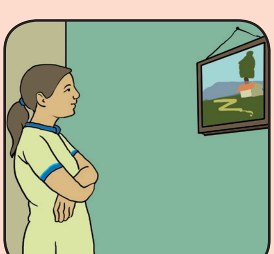

बालिका चित्रं पश्यति ।

सखी बालिकां चित्रं **दर्शयति** ।

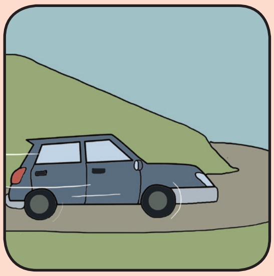

यानं चलति ।

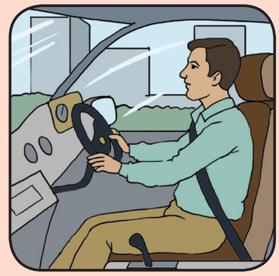

चालकः यानं **चालयति** ।

सूदः अन्नं पचति ।

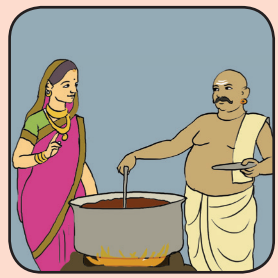

गृहिणी सूदेन अन्नं **पाचयति** ।

१. पुत्रः पत्रं लिखति। → तातः पुत्रेण पत्रं लेखयति।
२. छात्रः दुर्गुणं त्यजति। → शिक्षकः छात्रेण दुर्गुणं त्याजयति।
३. वृषभद्वयं हलं कर्षति। → कृषकः वृषभद्वयेन हलं कर्षयति।
४. वानराः सेतुं बध्नन्ति। → श्रीरामः वानरैः सेतुं बन्धयति।
५. गोपबालाः नवनीतं चोरयन्ति। → श्रीकृष्णः गोपबालैः नवनीतं चोरयति।

सम्भाषापत्रम्

रूपशृङ्खलां पूरयत ।

स्था - स्थापयति/ते	भू - ______	वच् - वाचयति/ते	मुच् - मोचयति/ते
दा - ______	कृ -कारयति/ते	पठ् - ______	कुप् - ______
मा - ______	मृ - ______	वद् - ______	बुध् - ______
ज्ञा - ______	वृ - ______	हस् - ______	भुज् - ______
या - ______	तृ - ______	मन् - ______	रुद् - ______
पा(२प.प.)-पालयति/ते	स्मृ - ______	लिख् - लेखयति/ते	वृध् - वर्धयति/ते
पा(१प.प.)-पाययति/ते	धृ - ______	प्र + विश् - ____	सृज् - ______
गै - गापयति/ते	गम् - गमयति/ते	सिच् - ______	नृत् - ______
ध्यै - ______	खाद् - ______	विद् - ______	कृष् - ______
नी - नाययति/ते	भक्ष् - ______		
श्रु - श्रावयति/ते	धाव् - ______		
	नम् - ______		

भाषासूत्रम् – ६

मूलं वाक्यम्

राम:	वनं	गच्छति ।
कर्ता	कर्म	क्रियापदम्

→

णिजन्तं वाक्यम्

कैकेयी	रामं	वनं	गमयति ।
प्रयोजक-कर्ता	प्रयोज्य-कर्ता	गौण-कर्म	णिजन्तं क्रियापदरूपम्

- णिजन्तप्रयोगे प्रयोजककर्ता प्रथमान्त: भवति ।
- णिजन्तप्रयोगे सर्वेषां धातूनाम् 'अय' विकरणं भवति ।
- सर्वेषां धातूनां णिजन्तरूपाणि उभयपदीनि भवन्ति ।
- सर्वेषु लकारेषु णिजन्तप्रयोगा: भवन्ति ।

मूलवाक्ये य: कर्ता स: णिजन्तवाक्ये प्रयोज्यकर्ता भवति । प्रयोज्यकर्तु: का विभक्ति: ?

धातुप्रकार:	प्रयोज्यकर्तु: विभक्ति:+ उदाहरणम्
१) अकर्मक-धातव: - (पत्, हस्, नृत् इत्यादय:)	द्वितीया - मिहिर: **आदित्यं** पातयति ।
२) गत्यर्थक-ज्ञान/अध्ययनात्मक-सेवनात्मक-शब्दकर्मात्मक-धातव: । (गम्-गच्छ्, या, पठ्, बुध्, ज्ञा, अधि+इ, विद्, शिक्ष्, भुज्, पा-पिब्, अश्, श्रु, स्मृ इत्यादय:)	द्वितीया - वैद्य: **बालकम्** औषधं पाययति । शिक्षक: **बालकं** पाठं पाठयति । माता **शिशुं** प्रेङ्खागीतं श्रावयति ।
३) सकर्मक-धातव: (लिख्, दा, पच्, रक्ष् इत्यादय:)	तृतीया - धनिक: **स्वपुत्रेण** भिक्षुकाय धनं दापयति ।
४) नी-नय्, वह्, खाद्	तृतीया - स्वामी **गर्दभेन** भारं वाहयति ।
५) कृ, हृ	द्वितीया/तृतीया शिक्षक: **छात्रान्/छात्रै:** वृक्षारोपणं कारयति ।
६) दृश्	द्वितीया/चतुर्थी कौसल्या **रामं/रामाय** चन्द्रं दर्शयति ।

जिज्ञासापत्रम्

अ) णिजन्तं कुरुत ।

१. वृक्ष: पतति । (प्रभञ्जन:)
२. अन्धकार: नश्यति । (सूर्य:)
३. छात्र: प्रविशति । (रक्षक:)
४. कृष्ण: नवनीतं भुङ्क्ते । (यशोदा)
५. अर्जुन: शस्त्रविद्याम् अधीते । (द्रोणाचार्य:)
६. रसिक: काव्यं शृणोति । (कवि:)
७. मेघ: सन्देशं नयति । (यक्ष:)
८. पुत्र: पत्रं लिखति । (पिता)

आ) णिजन्तं निष्कासयत ।

१. बालक: शुकेन फलं खादयति ।
२. व्यास: गणेशेन महाभारतं लेखयति ।
३. आरक्षक: चालकं नियमं ज्ञापयति ।
४. शृगाल: मृगं क्षेत्रं दर्शयति ।

सङ्ख्याविश्वम् १– क्रमवाचकाः ।

(मातामह्या सह दौहित्राः दौहित्र्यः च उपवने उपविश्य वार्तालापं कुर्वन्ति ।)

पृथा – (आनन्देन) मातामहि, कियन्तः वृक्षाः सन्ति अस्माकम् उपवने!

मातामही – अपि अभिजानीथ के वृक्षाः एते ? नामानि कथयत ।

वेणुः – एषः **प्रथमः** वृक्षः आम्रवृक्षः । **द्वितीयः** च कदलीवृक्षः ।

पृथा – अत्र **तृतीयः** दाडिमवृक्षः ।

सुधेन्दुः – **चतुर्थः** च नारङ्गवृक्षः ।

वेणुः – भोः, न केवलं **प्रथमः** वृक्षः अपि तु वृक्षाणां **प्रथमा** आवलिः एव आम्रवृक्षाणाम् । **द्वितीया** कदलीवृक्षाणाम् ...

पृथा – **तृतीया** दाडिमानां **चतुर्थी** च नारङ्गाणाम् ।

मातामही – साधु बालकाः । सुष्ठु अभिज्ञातम् । अपि जानीथ, **प्रथम, द्वितीय, तृतीय** एते शब्दाः नाम क्रमवाचक-सङ्ख्याविशेषणानि । कथम् उपयुज्यन्ते इमानि ?

वेणुः – **प्रथमः** बालकः – **प्रथमा** बालिका – **प्रथमं** गृहम् ।

सुधेन्दुः – तथैव **द्वितीयः** – **द्वितीया** – **द्वितीयम्** ।

पृथा – **तृतीयः** – **तृतीया** – **तृतीयं** च ।

मातामही – उत्तमम् । किन्तु चतुर्थतः स्त्रीलिङ्गरूपाणि **चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी** इत्यादीनि भवन्ति ।

पृथा – अत एव नाग**पञ्चमी,** रथ**सप्तमी,** आषाढ-**एकादशी,** अनन्त**चतुर्दशी** इत्यादीनि तिथिनामानि भवन्ति खलु ।

मातामही – सम्यक् । तर्हि क्रमवाचकानि उपयुज्य इतोऽपि वाक्यानि वदत ।

सुधेन्दुः – अहं **प्रथमे** तले वसामि । पाठशालायां मम वर्गः तु **द्वितीये** तले ।

वेणुः – गतवर्षे अहं **नवम्यां** कक्षायां पठामि स्म । अस्मिन् वर्षे **दशम्यां** कक्षायां पठामि । अग्रिमे वर्षे **एकादश्यां** कक्षायां पठिष्यामि ।

पृथा – पठनस्पर्धायाम् अहं **द्वितीयं** पाठम् अपठम् । तदा **प्रथमं** पारितोषिकं प्राप्नवम् ।

वेणुः – **षष्ठस्य** प्रश्नस्य उत्तरम् **अष्टम्या** छात्रया दत्तम् । अत्र गणेशस्तोत्रं स्मरामि '**प्रथमं** वक्रतुण्डं च . . . इति ।

मातामही – बाढं बाढम् । अस्य कृते युष्माकं पारितोषिकं नाम मधुराणि फलानि । यावन्ति फलानि इच्छथ तावन्ति खादथ।

क्रमवाचकानि विशेषणानि

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
प्रथम:	प्रथमा	प्रथमम्
द्वितीय:	द्वितीया	द्वितीयम्
तृतीय:	तृतीया	तृतीयम्
चतुर्थ:	चतुर्थी	चतुर्थम्
पञ्चम:	पञ्चमी	पञ्चमम्
षष्ठ:	षष्ठी	षष्ठम्
सप्तम:	सप्तमी	सप्तमम्
अष्टम:	अष्टमी	अष्टमम्
नवम:	नवमी	नवमम्
दशम:	दशमी	दशमम्

सम्भाषापत्रम्

(१) सङ्ख्यायानं पूरयत ।

प्रथम: ______ ______ ______ ______

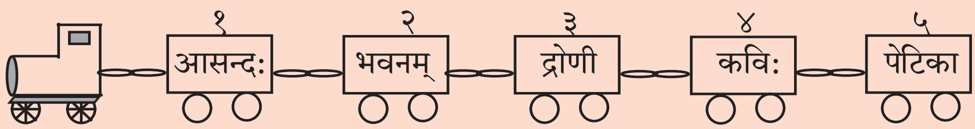

(२) मेलनं कुरुत ।

तृतीयया	सोपानात्
पञ्चमात्	कन्यया
सप्तमम्	देव्यै
अष्टम्यै	कक्षायाम्
दशम्याम्	तलम्

चान्द्रमासनामानि ।

कण्ठस्थीकुरुत ।

जानीयात् प्रथमं चैत्रं वैशाखं च द्वितीयकम् ।
तृतीयं कीर्तितं ज्येष्ठम् आषाढं च चतुर्थकम् ।।१।।
श्रावणं पञ्चमं मासं षष्ठं भाद्रपदं तथा ।
आश्विनं सप्तमं विद्याद् अष्टमं कार्तिकं तथा ।।२।।
नवमं मार्गशीर्षं च पौषं च दशमं तथा ।
एकादशं तु माघं च द्वादशं फाल्गुनं तथा ।।३।।
नामानि चान्द्रमासानां द्वादशानां यथाक्रमम् ।
निबोधेद् मासचक्रं च मनुजो वर्षसञ्ज्ञकम् ।।४।।

सरस्वतीस्तोत्रम् ।

सरस्वती मया दृष्टा वीणापुस्तकधारिणी ।
हंसवाहनसंयुक्ता विद्यादानं करोतु मे ।। १।।
प्रथमं भारती नाम द्वितीयं च सरस्वती ।
तृतीयं शारदादेवी चतुर्थं हंसवाहिनी ।।२।।
पञ्चमं तु जगन्माता षष्ठं वागीश्वरी तथा ।
सप्तमं चैव कौमारी चाष्टमं वरदायिनी ।।३।।
नवमं सिद्धिदात्री च दशमं ब्रह्मचारिणी ।
एकादशं चन्द्रघण्टा द्वादशं भुवनेश्वरी ।।४।।
द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं य: पठेन्नर: ।
जिह्वाग्रे वसते तस्य ब्रह्मरूपा सरस्वती ।।५।।
इति श्रीसरस्वतीस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

उपक्रम: – एवमेव अन्यानि सङ्ख्यावाचकयुक्तानि स्तोत्राणि अन्विष्यत ।

दीर्घसङ्ख्याः ।

पठत–बोधत

१०८ अष्टाधिकशतम्	२०० द्विशतम्	४०० चतुश्शतम्	५०० पञ्चशतम्
१००० सहस्रम्	१०,००० दशसहस्रम्	१,००,००० लक्षम्	१,००,००,००० कोटिः

५७२८
पञ्चसहस्रं सप्तशतम् अष्टाविंशतिः

आचार्यः – छात्राः, अद्यतनः दिनाङ्कः कः ?

सुमेधः – अद्य ऑगस्टमासस्य द्वादशः दिनाङ्कः अस्ति । आचार्य, दीर्घा सङ्ख्या कथं पठितव्या ?

आचार्यः – सुष्ठु पृष्टम् ! पठनसमये सङ्ख्यायाः पठनं वामतः करणीयम् । यथा (२०१८ वर्षम्) **अष्ट–एक–शून्य–द्वि** नाम अष्टैकशून्यद्वितमं वर्षम् । छात्राः, अस्मिन् मासे के के दिनविशेषाः सन्ति ?

वेदेशः– आचार्य, अद्य विजयस्य जन्मदिनम् ।

आचार्यः – एवं वा । सुष्ठु । विजय, शुभजन्मदिनं ते । वेदेश, तव जन्मदिनं कदा अस्ति ?

वेदेशः – आचार्य, मम जन्मदिनम् ऑक्टोबरमासस्य सप्तविंशतितमे दिनाङ्के अस्ति । अहम् एक–शून्य–शून्य–द्वितमे वर्षे जनिम् अलभे । आचार्य (२००१) **द्विसहस्राधिकैकतमे** इति अपि पठितुं शक्यते न वा ?

आचार्यः – आम् । बहूत्तमम् ।

सुमेधः – आचार्य, मम आसनक्रमाङ्कः (१६५६) **एकसहस्रं–षट्शतं–षट्पञ्चाशत्** इति । युक्तम् खलु ?

आचार्यः – आम् । युक्तम् अस्ति आधुनिकसंस्कृते । सर्वे छात्राः अग्रिमायां परीक्षायाम् एवं प्रकारेण एव आसनक्रमाङ्कं लिखन्तु ।

वेदेशः – आचार्य, अग्रिमे मासे सामान्यज्ञानस्पर्धा अस्ति । स्पर्धायाः प्रवेशशुल्कं पुस्तकस्य च शुल्कं ज्ञातुमिच्छामि ।

आचार्यः – वेदेश ! सामान्यज्ञानपरीक्षायाः शुल्कमस्ति शताधिकविंशतिः/विंशत्यधिकशतम् (१२०) रूप्यकाणि तथा पुस्तकस्य मूल्यमस्ति शताधिकत्रिंशत् / त्रिंशदधिकशतं (१३०) रूप्यकाणि । आहत्य सार्धद्विशतम् (२५०) । छात्राः, यदि स्पर्धाविषयकी कापि समस्या अस्ति तर्हि पत्रके एव चलभाषक्रमाङ्कः दत्तः । तत्रैव सम्पर्कं कुर्वन्तु। चलभाषक्रमाङ्कः अस्ति (९३७४५३२६४२) **नव–त्रीणि–सप्त–चतुर्–पञ्च–त्रीणि–द्वे–षट्–चत्वारि–द्वे** ।

अक्षरैः लिखत – १०५ | २०८ | १०१० | १,१०,००० | ५२०

सङ्ख्याविश्वम् २ – आवृत्तिवाचकाः समूहवाचकाश्च ।

(वेणुः शुद्धं सुस्वरं स्तोत्रं पठति । सर्वे शृण्वन्ति ।)

मातामही – उत्तमं वेणो ! **सकृत्** श्रुत्वा अपि कथं त्वया स्तोत्रं कण्ठस्थीकृतम् !

सुधेन्दुः – मातामहि, **सकृत्** इत्युक्ते किम् ?

मातामही – **सकृत्** नाम **एकवारम्** । 'कतिवारम्' इति प्रश्नस्य यद् उत्तरं तद् आवृत्तिवाचकम् इति कथ्यते ।

पृथा – तर्हि आवृत्तिवाचकानि नाम **एकवारं, द्विवारं, त्रिवारं, चतुर्वारम्** इति ।

मातामही – सत्यम् । एतानि अव्ययानि । **सकृत्** , **द्विः**, **त्रिः**, **चतुः** एतानि अनुक्रमं तेषामेव समानार्थकानि ।

वेणुः – हंऽऽ... अस्माकं शिक्षिका सर्वदा वदति, '**दशवारं** कथितं मया ।' '**द्विवारं** पाठं पठत ।' '**त्रिवारं** सुभाषितमालां लिखत' इति । एतादृशः खलु उपयोगः आवृत्तिवाचकानाम् ।

सुधेन्दुः – तथा च वर्षस्य **सकृत्** वयं मातामही–गृहम् आगच्छामः ।

पृथा – अहमपि कथयामि वाक्यम् । अं ..... अहं दिनस्य **द्विः** भोजनं करोमि । (सुधेन्दुं दृष्ट्वा विहस्य) एषः तु दिनस्य **चतुः** भुङ्क्ते । अपि योग्यम्, मातामहि ?

सुधेन्दुः – सर्वथा अयोग्यम् । नाहं **वारंवारं** खादामि । एषा एव अध्ययनं विहाय सप्ताहस्य **त्रिः** नृत्यवर्गं गच्छति ।

मातामही – वाक्यानि तु योग्यानि । किन्तु बालक**त्रयं** कोलाहले मग्नं दृश्यते ।

वेणुः – अधुना '**त्रयम्**' इति किम् ?

सुधेन्दुः – मया अवगतम् । अपि समूहवाचकमेतत् ?

मातामही – साधु सुधेन्दो । **द्वयम्, त्रयम्, चतुष्टयम्, पञ्चकम्, षट्कम्** इत्यादीनि समूहवाचकानि एव ।

पृथा – तर्हि मधुराष्टके अष्ट श्लोकाः सन्ति खलु ?

मातामही – समीचीनम् । अपि जानीथ महेन्द्रेण धावनशतकं कृतं ह्यः ?

पृथा – हंऽऽ... अहं वदामि वाक्यम् । छात्र**त्रयेण** प्रकल्पः कृतः ।

वेणुः – वृक्ष**पञ्चके** प्रभूतानि फलानि सन्ति ।

सुधेन्दुः – जन**चतुष्टयं** संस्कृतेनैव वार्तालापं करोति ।

मातामही – सर्वथा योग्यम् । सम्यक् अवगतं सङ्ख्याविश्वं युष्माभिः । बाढम् ।

सकृत्	एकवारम्
द्विः	द्विवारम्
त्रिः	त्रिवारम्
चतुः	चतुर्वारम्
पञ्चकृत्वः	पञ्चवारम्
षट्कृत्वः	षट्वारम्
सप्तकृत्वः	सप्तवारम्
अष्टकृत्वः	अष्टवारम्
नवकृत्वः	नववारम्
दशकृत्वः	दशवारम्

आवृत्तिवाचकेन सह यदा कालवाचकः शब्दः प्रयुक्तः भवति तदा कालवाचकस्य **षष्ठीविभक्तिः** कार्या

यथा – **दिनस्य द्विः** ।

सप्ताहस्य चतुर्वारम् ।

संवत्सरस्य सकृत् इति ।

समूहवाचकाः सर्वदा नपुंसकलिङ्गे एकवचने भवन्ति ।

यथा – मार्गे **यानचतुष्टयं** धावति ।

पठत–बोधत

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च वादिने ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतत् व्रतं मम ।।

(१) आवृत्तिवाचकेन वाक्यं पूरयत ।

अ) छात्रः दिनस्य _______ (२) अध्ययनं करोति ।

आ) माता _______ (५) मम युतकं प्रक्षालितवती ।

इ) तेन _______ (३) प्रयोगः कृतः ।

(२) समूहवाचकं लिखत ।

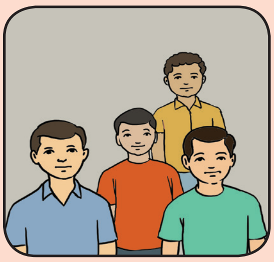

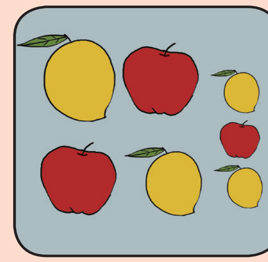

(३) क्रम-सङ्ख्या-आवृत्ति-वाचकानां योग्यं रूपं लिखत ।

अ) सङ्ख्यावाचकानि ।

क) भगवता व्यासेन _______(१८) पुराणानि रचितानि ।

ख) _______(४) वेदाः वर्तन्ते ।

ग) _______(३) महिलाः जलमाहर्तुं गच्छन्ति ।

घ) भोजने _______(६) रसेषु मधुरः रसः मम प्रियः ।

च) भगवद्गीतायाम् अष्टादशे अध्याये _______(७८) श्लोकाः सन्ति ।

आ) क्रमवाचकानि ।

क) श्रीकृष्णः देवक्याः _______(८) अपत्यम् ।

ख) पौषमासः संवत्सरस्य _______(१०) मासः ।

ग) आर्यभट्टः इति भारतवर्षेण प्रेषितः _______(१) उपग्रहः ।

घ) भवने मम गृहं _______(७) तले वर्तते ।

च) _______(२) भवने योगेशः निवसति ।

इ) आवृत्तिवाचकानि ।

क) सप्ताहस्य _______(३) संस्कृतवर्गः भवति ।

ख) दिनस्य _______(९) लोकयानम् आगच्छति ।

ग) अस्माकं कुटुम्बं संवत्सरस्य _______(१) पर्यटनार्थं गच्छति ।

घ) अहम् एकं पाठं _______(२) सम्यक् पठामि ।

च) वर्षस्य _______(४) परीक्षा भवति ।

(अन्तर्गतमूल्यमापनार्थम्) **लेखनकौशलम्**

अ-वाक्यरचना

विभक्त्यर्था: ।

१) प्रथमा-विभक्ति: ।

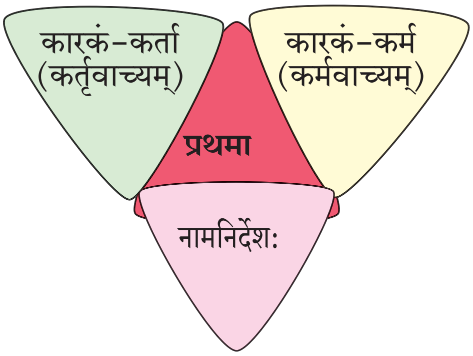

उदाहरणानि -

१) अ) बालक: दुग्धं पिबति । (कर्तृवाच्यम्)
आ) वृक्षात् फलं पतति ।
२) बालकेन श्लोक: पठ्यते । (कर्मवाच्यम्)
३) अ) सा सानिका अस्ति ।
आ) भारते हिमालय: नाम पर्वत: वर्तते ।

२) द्वितीया-विभक्ति: ।

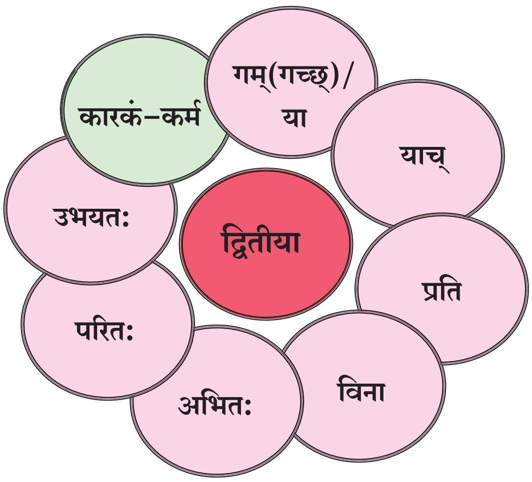

उदाहरणानि -

१) बालक: दुग्धं पिबति । (कर्म)
२) राम: वनं गच्छति / याति ।
३) याचक: नृपं धनं याचते ।
४) वत्स: धेनुं प्रति धावति ।
५) जलं विना जीवनम् अशक्यम् ।
६) शालाम् अभित: वृक्षा: सन्ति ।
७) पुष्पं परित: भ्रमरा: गुञ्जन्ति ।
८) मार्गम् उभयत: क्षेत्राणि सन्ति ।

३) तृतीया-विभक्ति: ।

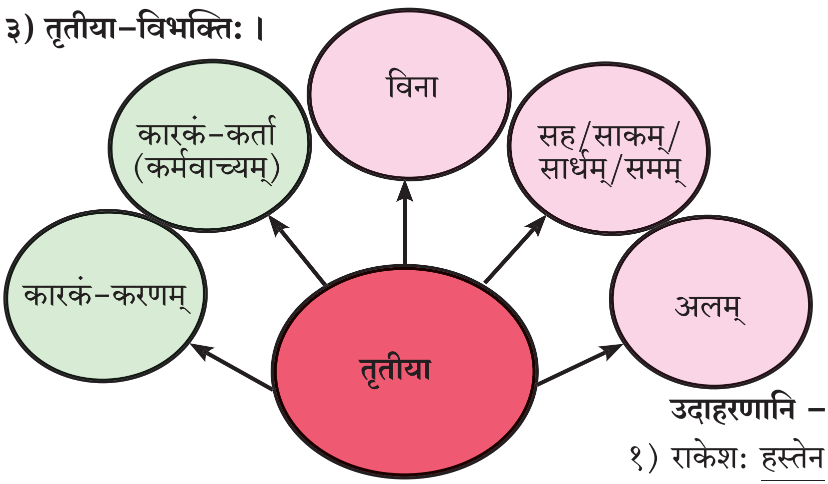

उदाहरणानि -

१) राकेश: हस्तेन लिखति । (करणम्)
२) गणेशेन मोदका: खाद्यन्ते । (कर्मवाच्यम्)
३) विद्यया विना न मोक्ष: ।
४) अथर्व: मित्रेण सह/साकं/सार्धं/समं चित्रपटं पश्यति ।
५) अलं कोपेन ।

४) चतुर्थी–विभक्तिः ।

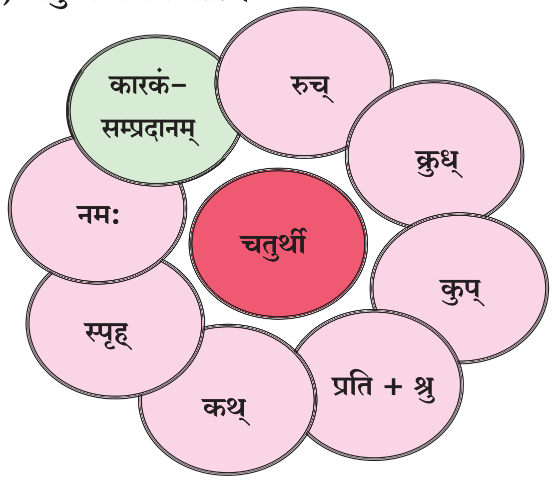

उदाहरणानि –

१) अ. शिक्षकः छात्रेभ्यः ज्ञानं यच्छति । (सम्प्रदानम्)
   आ. जनाः भोजनाय उपाहारगृहं गच्छन्ति ।
२) शुकाय दाडिमं रोचते ।
३) जननी पुत्राय क्रुध्यति /कुप्यति ।
४) यमः नचिकेतसे वरत्रयं प्रतिशृणोति ।
५) पितामही बालकेभ्यः कथां कथयति ।
६) शुकः दाडिमाय स्पृहयति ।
७) शारदायै नमः ।

५) पञ्चमी–विभक्तिः ।

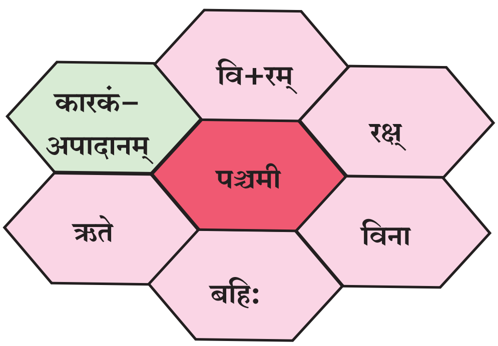

उदाहरणानि –

१)अ. कृषीवलः क्षेत्रात् गृहम् आगच्छति । (अपादानम्)
   आ. वृक्षात् फलं पतति ।
२) सज्जनाः सत्कार्यात् न विरमन्ति ।
३) सैनिकाः शत्रुभ्यः देशं रक्षन्ति ।
४) ज्ञानात् विना नरः न शोभते ।
५) नगराद् बहिः उद्यानं वर्तते ।
६) धनात् ऋते जीवनं कठिनम् ।

६) षष्ठी–विभक्तिः ।

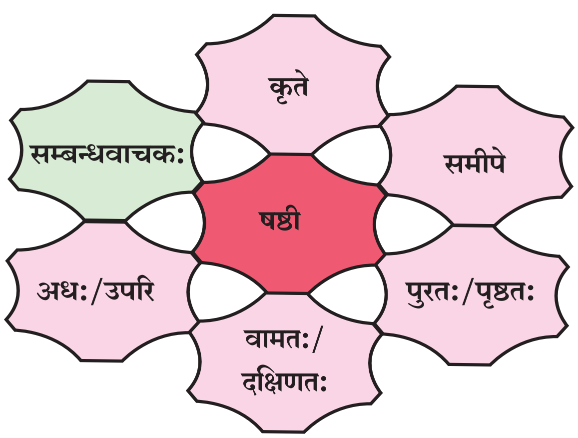

उदाहरणानि –

१) रामस्य भ्राता लक्ष्मणः । (सम्बन्धवाचकः)
२) बालानां कृते शिक्षणम् आवश्यकम् ।
३) गृहस्य समीपे वाचनालयः वर्तते ।
४) पाठशालायाः पुरतः क्रीडाङ्गणं वर्तते ।
५) गृहस्य पृष्ठतः पर्वतः अस्ति ।
६) रामस्य वामतः सीता दक्षिणतः लक्ष्मणः च वर्तते ।
७) वृक्षस्य अधः शुनकः उपविशति ।
८) वृक्षस्य उपरि मर्कटः वसति ।

७) सप्तमी–विभक्तिः ।

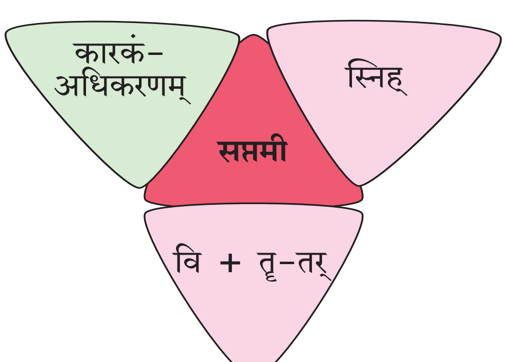

उदाहरणानि –

१) अ. पुस्तकं स्यूते अस्ति । (अधिकरणम्)
   आ. पुस्तकम् उत्पीठिकायाम् अस्ति ।
   इ. अहं पुण्यपत्तने वसामि ।
   ई. सः जून मासे प्रथमे सप्ताहे आगमिष्यति ।
२) माता पुत्रे स्निह्यति ।
३) मुख्याध्यापकः छात्रेषु पारितोषिकाणि वितरति ।

लेखनकौशलार्थं व्याकरणदृष्ट्या योग्या वाक्यरचना अपेक्षिता। लेखननियमानां पालनमपि आवश्यकम्। वाक्यरचनाया: नियमान् सम्यग् अधीत्य स्वयं वाक्यानि निर्मातुं प्रयतध्वम्।

पुन:स्मारणम्।

वाक्यनिर्माणम्

परीक्षार्थं निर्धारितानि अव्ययानि

प्रति, विना, अभित:, परित:, उभयत:, सह/सार्धम्/साकम्/समम्, अलम्, नम:, बहि:, ऋते, कृते, समीपे, पुरत:, पृष्ठत:, अध:, उपरि, वामत:, दक्षिणत:

१) विशिष्टविभक्ते: उपयोगं कृत्वा वाक्यं पुनर्लिखत।

१. ______ परित: वृक्षा: सन्ति। (सरस्)

२. राम: ______ सह/समं/साकं/सार्धम्/लङ्का गच्छति (हनुमत्)

३. ______ विना निशा/न शोभते। (शशिन्)

४. ______ नम:। (ब्रह्मन्, योगिन्, शक्तिमत्, पयोमुच्, ऋत्विज्)

५. अहं ______ बहि: गच्छामि। (सद्मन्)

६. ______ ऋते न फलप्राप्ति:। (कर्मन्)

७. ______ समीपे पुस्तकानि सन्ति। (विद्यार्थिन्)

८. ______ कृते सेवका: श्रमान् कुर्वन्ति। (स्वामिन्)

९. ______ उपरि योद्धा उपविशति। (वाजिन्)

१०. ______ पुरत: भक्ता: स्तोत्रं गायन्ति। (भगवत्)

परीक्षार्थं निर्धारिता: धातव:

गम्-गच्छ्, याच्, कुप्, क्रुध्, दा-यच्छ्, कथ्, रक्ष्, स्निह्, रुच्, स्पृह्, वि+रम्, वि+तॄ, प्रति+श्रु।

२) विशिष्टविभक्ते: उपयोगं कृत्वा वाक्यं पुनर्लिखत।

अ) ______ रक्तपुष्पाणि **रोचन्ते**। (भगवत्)

आ) कृषीवल: ______ **अकथयत्**। (राजन्)

इ) शङ्कर: ______ **क्रुध्यति**। (असुर)

ई) प्रजा: ______ **स्निह्यन्ति**। (भूभृत्)

उ) त्वम् अयोग्यात् ______ **विरम**। (कर्मन्)

ऊ) सौम्या ______ **स्पृहयति**। (स्रज्)

ए) सुहृद: ______ न **क्रुध्यन्तु**। (सुहृद्)

ऐ) राजा ______ अस्मान् **रक्षति**। (वैरिन्)

ओ) सरित: ______ अम्भ: **ददति**। (अस्मद्)

औ) श्रीमन्त: ______ धनम् **अयच्छन्**। (धीमत्)

लेखनकौशलार्थं उपयुक्तानि अव्ययानि

सर्वसामान्य-अव्ययानि = च, अपि, इति, नाम, खलु, ननु, किल, अथवा, किन्तु, वा

स्थानदर्शक-अव्ययानि = अध:, उपरि, पुरत:, पृष्ठत:, वामत:, दक्षिणत:, अत्र, तत्र, अन्यत्र, सर्वत्र, एकत्र

क्रियादर्शक-अव्ययानि = मन्दम्, शीघ्रम्, झटिति, पुन:, शनै:,

प्रश्नार्थक-अव्ययानि = कदा, किमर्थम्, कुत:, कुत्र, कति, कथम्

संस्कृतानुवादः

✻ स्मरत लिखत च ।

१.

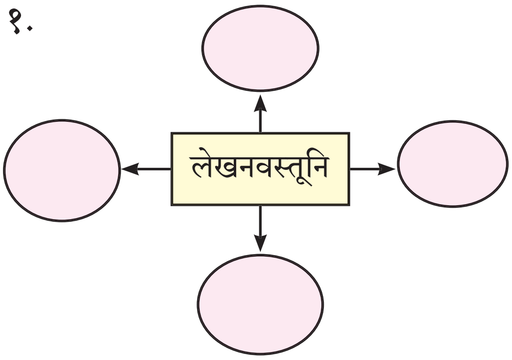

२.

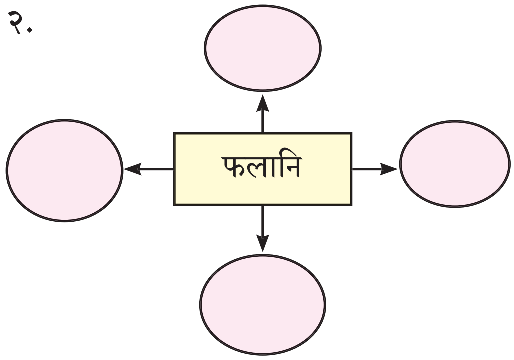

३.

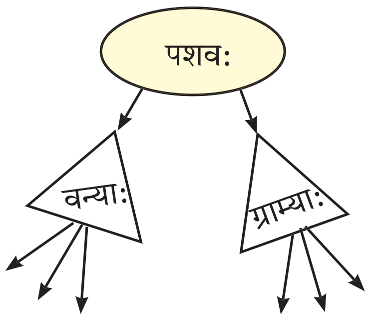

४.

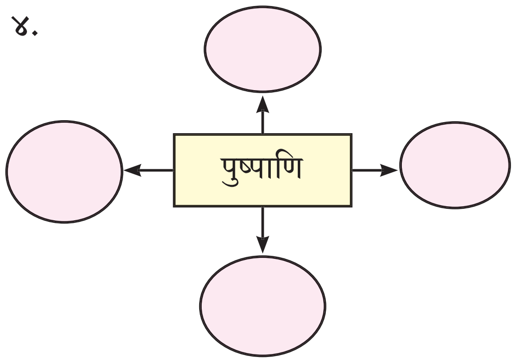

५.

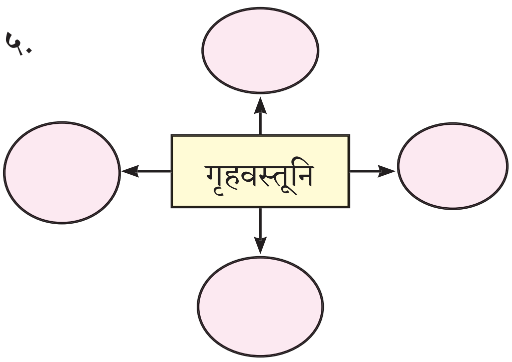

६.

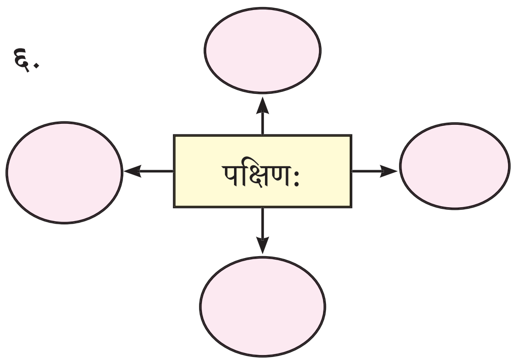

७.

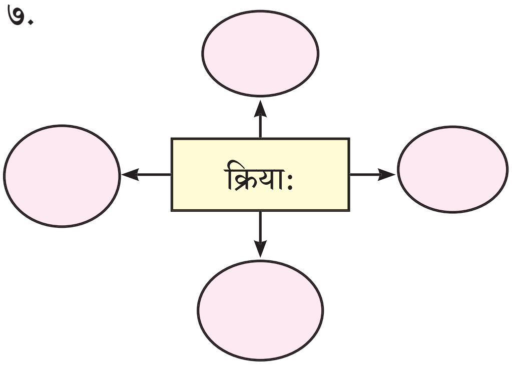

८.

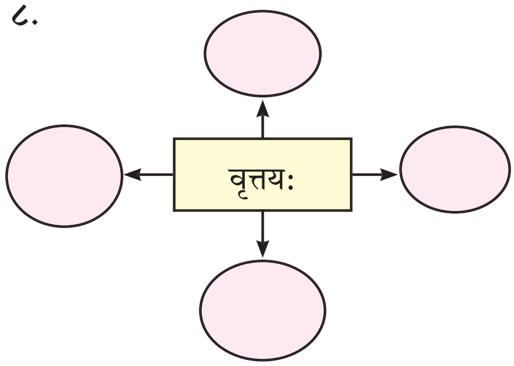

निबन्धलेखनम्

निबन्धलेखनार्थं निर्दिष्टाः विषयाः –

- मम प्रियः कविः ।
- मम प्रियः खगः ।
- मम प्रियः नेता ।
- मम प्रियः उत्सवः ।
- मम प्रियं पुस्तकम् ।
- मम प्रिया भाषा ।
- भारतीयं प्रसिद्धं स्थलम् ।

✓ ७–८ वाक्यात्मकः निबन्धः अपेक्ष्यते ।

✓ ३–४ शब्दात्मकम् वाक्यम् आवश्यकम् ।

✓ अर्थपूर्णानि वाक्यानि एव गुणाङ्कदानाय गणनीयानि ।

✓ प्रतिपाद्यः विषयः केन कारणेन भवतां प्रियः इति लेखितव्यम् ।

✓ निबन्धसोपानानि अनुसर्तव्यानि ।

सोपानक्रमः

१. शब्दसङ्ग्रहः ।
२. विषयाधिष्ठिताः प्रश्नाः ।
३. प्रश्नान् अनुसृत्य वाक्यानि ।
४. उत्तमः प्रारम्भः समारोपः च ।
५. संस्कृतसूक्तयः, सुभाषितानि ।
६. वाक्यानाम् उचितः क्रमः ।

अवधेयम् –

प्रश्नपत्रिकायां केवलं विषयस्य निर्देशः भवेत् यथा 'मम प्रियः खगः' इति ।
मयूरः/कपोतः/शुकः/काकः/चटकः वा इति यं कमपि खगमधिकृत्य निबन्धलेखने छात्राणां स्वातन्त्र्यम् अस्ति ।

मम प्रियः खगः – शुकः ।

१. हरितः, चञ्चूः, रक्ता, वदति, दाडिमम्, मरीचिका, पक्षौ, उड्डयते, मधुरम्, गायति, वृक्षेषु, विहरति, बालानां मित्रम्, खगः

२. कः वर्णः ? किं करोति ? कुत्र निवसति ? किं किं खादति ? तस्मै किं किं रोचते ? कानि वैशिष्ट्यानि ? किमर्थं प्रियः ?

३. तस्य वर्णः हरितः । तस्य चञ्चूः रक्ता । सः वृक्षस्य कोटरे निवसति । आकाशे विहरति। सः मरीचिकाः बीजपूरफलं च खादति । दाडिमं शुकाय अतीव रोचते । सः मधुरं गायति । 'विठू विठू' इति वदति । मनुष्यशब्दानाम् अनुकरणं करोति ।

४. १) प्रारम्भः – अस्माकं सङ्कुले नैके खगाः दृश्यन्ते । तेषु मम प्रियः खगः शुकः ।
२) समारोपः – सः अतीव मनोहारी । अहं शुकाय स्पृहयामि ।

५. सुभाषितम् – आशुशब्दस्य अन्तेन कलायाः प्रथमेन च ।
विहगो यो भवेत्तस्य वर्णं शीघ्रं निवेदय ।।

६.

मम प्रियः खगः – शुकः ।

आशुशब्दस्य अन्तेन कलायाः प्रथमेन च
विहगो यो भवेत्तस्य वर्णं शीघ्रं निवेदय ।।

कः एषः खगः ? एषः शुकः । अस्माकं गृहसङ्कुले नैके खगाः दृश्यन्ते । तेषु मम प्रियः खगः शुकः । तस्य वर्णः हरितः चञ्चूः च रक्ता ।

सः वृक्षस्य कोटरे निवसति । आकाशे स्वेच्छया विहरति । सः मरीचिकाः बीजपूरफलं च खादति । दाडिमं शुकाय अतीव रोचते । सः 'विठू विठू' इति वदति मधुरं गायति च । शुकः मनुष्यशब्दानाम् अनुकरणमपि करोति । यथा वयं वदामः तथैव सः रटति ।

सः अतीव मनोहारी । अहं शुकाय स्पृहयामि ।

चित्रवर्णनम् ।

✓
- ९-१० साहाय्यकशब्दाः, ४-५ धातवः ।
- स्वतन्त्रशब्दानां धातूनाम् अपि उपयोगः
- अर्थपूर्णानि पञ्च-सप्त वाक्यानि
- लेखनं सुसूत्रं भवेत्
- व्याकरणदोषरहितं शुद्धं च लेखनम्
- वाक्यं ३-४ शब्दात्मकम् आवश्यकम्

✗
- एतद् चित्रं रम्यम् ।
- मह्यम् एतत् चित्रम् अतीव रोचते ।
- केवलं निर्देशः यथा –
  एषा नदी/एतद् गृहम्

चित्रवर्णनार्थं निर्धारिताः विषयाः ।

कृषिकार्यम्, उद्यानम्, रेलस्थानकम्, ध्वजवन्दनम्, वर्षाकालः, विद्यालयः, सायङ्कालः, प्रातःकालः, विपणिः एतान् विषयान् अधिकृत्य एव चित्रं दातव्यम् ।

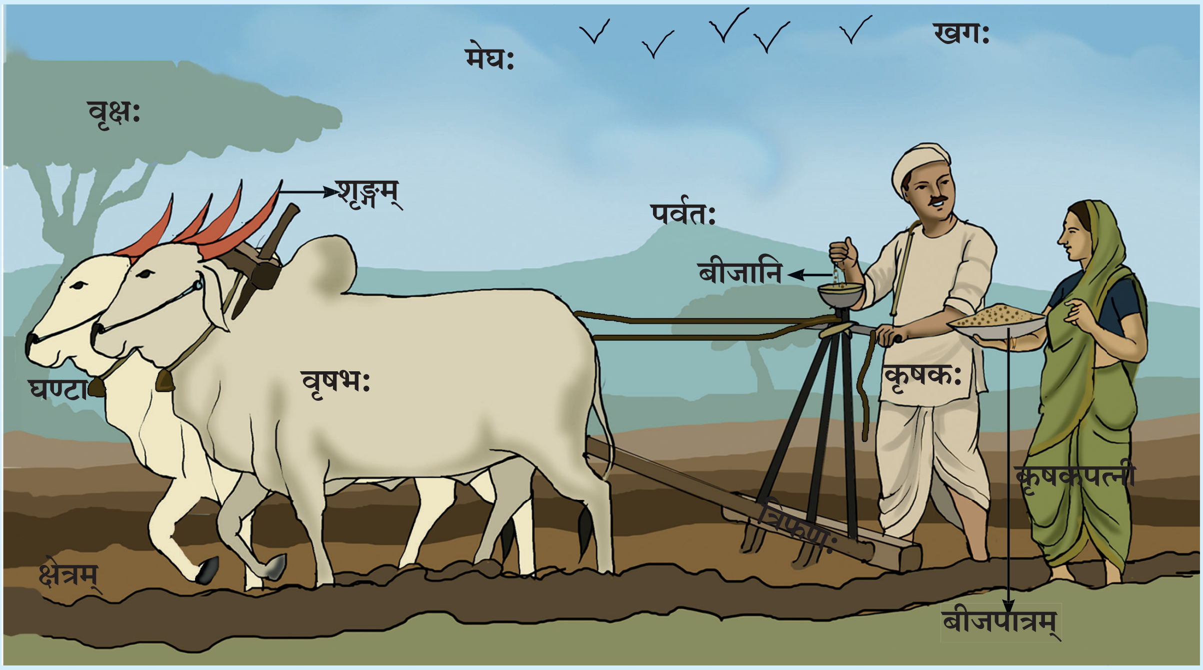

(मञ्जूषा – वपति, सम्भाषते, चलति, डयते, नदति)

साहाय्यकशब्दाः केवलं प्रथमाविभक्तौ सन्ति । चित्रवर्णनार्थम् उपयुक्तानि धातुरूपाणि अपि प्रथमपुरुषे एकवचने एव सन्ति । वाक्यस्य अर्थानुसारं विभक्तिं, वचनं पुरुषं च प्रयुज्य वाक्यं लेखनीयम् ।

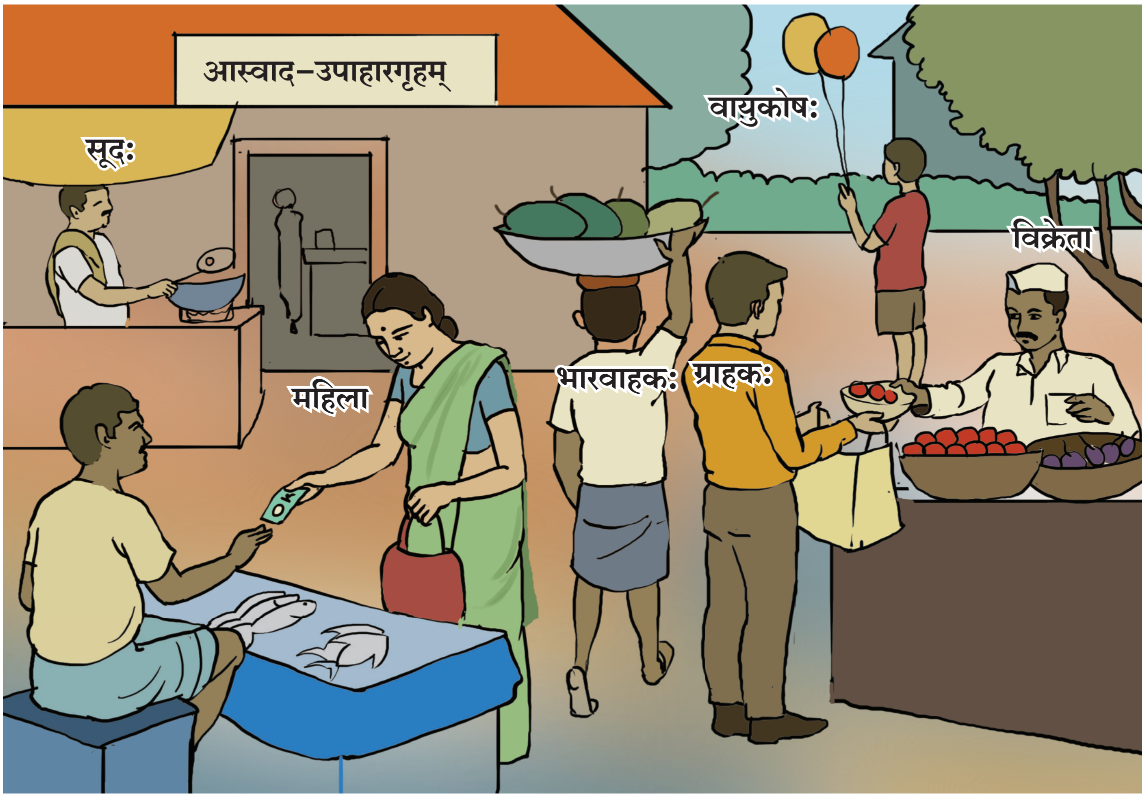

(मञ्जूषा – ददाति, गृह्णाति, नयति, विक्रीणीते, स्वीकरोति, वहति, पचति)

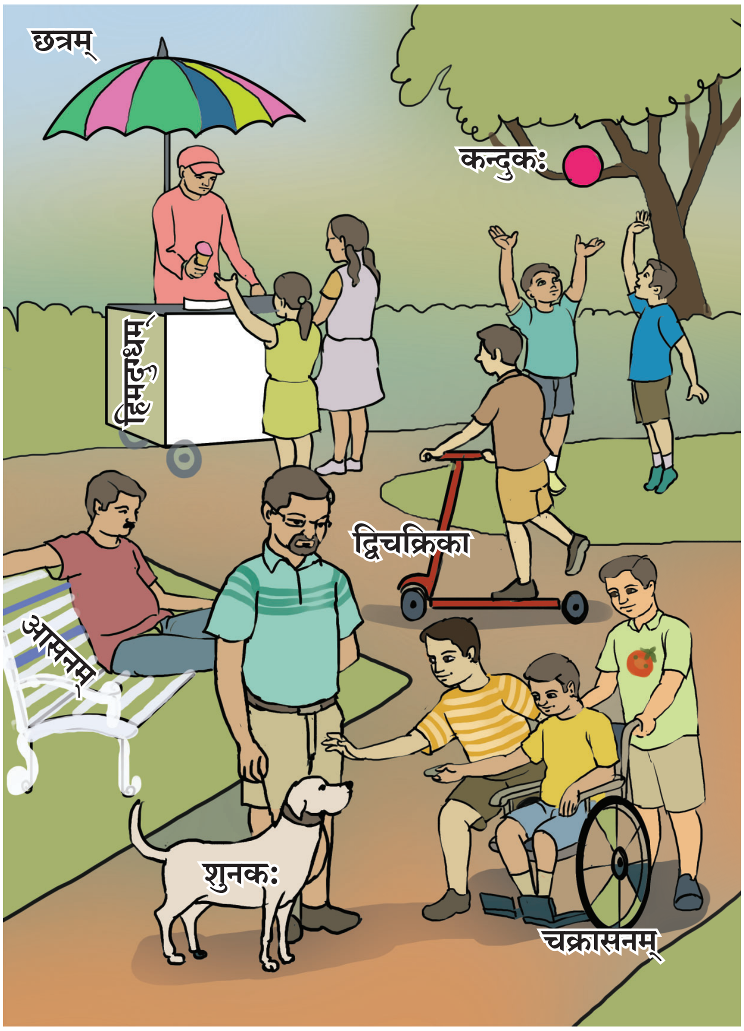

(मञ्जूषा – पश्यति, क्रीडति, धावति, क्षिपति, नयति, क्रीणाति, जल्पति, उपविशति, चालयति)

(अन्तर्गतमूल्यमापनार्थम्)

संवादकौशलम्

संवादकौशलार्थं निर्दिष्टाः विषयाः –

गृहसंवादः/शालासंवादः/आपणसंवादः/ प्रवाससंवादः/कार्यालयसंवादः/रुग्णालयसंवादः/ दूरवाणीसंवादः ।

संवादकौशले केवलं विषयः निर्दिष्टः भवेत् । विषयानुसारं २–३ काल्पनिकपात्राणां चयनं, प्रसङ्गस्य वर्णनं छात्रैः कर्तव्यम् । संस्कृतसंवादानाम् उच्चारणे विशेषम् अवधानं दातव्यम् । अभिनयः अपि आवश्यकः ।

यथा गृहसंवादे माता–पुत्री, अग्रजा – अनुजा, अतिथिः – गृहस्थः, पिता – पुत्रः इति पात्रकल्पना भवितुम् अर्हति ।

गृहसंवादः ।

पात्राणि – त्रीणि (पिता, पुत्रः, पितामहः)

पिता – अये सौमित्र, भारत–ऑस्ट्रेलियादेशयोः क्रीडास्पर्धा अस्ति खलु ?

पुत्रः – आम् तात ।

पितामहः – का क्रीडा, कदा च ?

पुत्रः – पादकन्दुकक्रीडास्पर्धा वर्तते अद्य । सायं सप्तवादने 'स्टार'क्रीडावाहिन्याम् ।

पिता – अस्तु तर्हि अहं कार्यालयात् शीघ्रम् आगन्तुं प्रयते । सौमित्र, त्वमपि शीघ्रं स्वाध्यायं पूर्णं कुरु ।

पितामहः – सौमित्र, शालायां परीक्षा कदा प्रारभते ? स्वाध्यायेन सह स्वयमध्ययनमपि आवश्यकम् ।

पुत्रः – सत्यम् । परीक्षा तु विलम्बेन अस्ति । तथा च अहं नियमितरूपेण अध्ययनं करोमि एव । नास्ति हानिः अद्य क्रीडादर्शने ।

पिता – अस्तु । तर्हि निश्चितम् । अद्य सायङ्काले वयं त्रयः मिलित्वा क्रीडास्पर्धां पश्यामः ।

पुत्रः – तात, आगमनसमये रुचिरखाद्यं शीतपेयं च आनयतु । अपि मम मित्राणि आह्वयानि ?

पितामहः – अथ किम् ! सर्वे मिलित्वा क्रीडानन्दम् अनुभवामः ।

अवधेयम् –

* विषयानुरूपं पात्राणां चयनम् ।
* विषयसङ्गता प्रसङ्गरचना ।
* प्रवाही अर्थपूर्णः संवादः ।
* व्याकरणशुद्धा वाक्यरचना ।
* अभिनयसहिता प्रभावपूर्णा प्रस्तुतिः ।

(अ) तरतमवाचका: ।

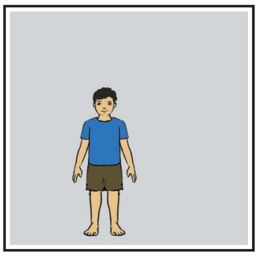

उन्नत: बालक:

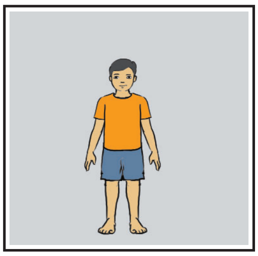

उन्नततर: बालक:

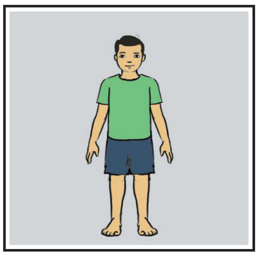

उन्नततम: बालक:

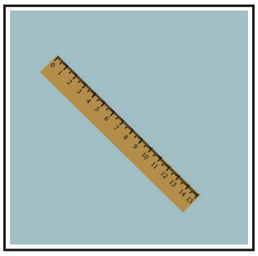

दीर्घा मापिका

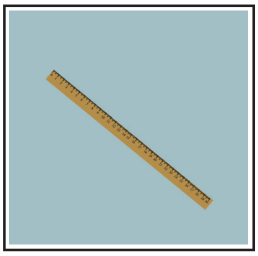

दीर्घतरा मापिका

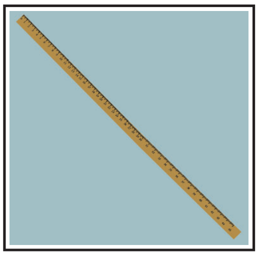

दीर्घतमा मापिका

बृहत् पुस्तकम्

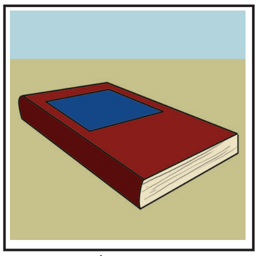

बृहत्तरं पुस्तकम्

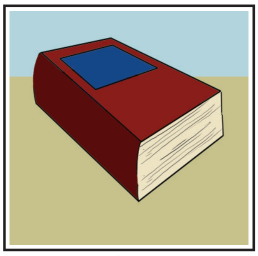

बृहत्तमं पुस्तकम्

क्रमाङ्क:	विशेषणम्	तरवाचकम्	तमवाचकम्
१	बलवत्	बलवत्तर (बलीयस्)	बलवत्तम(बलिष्ठ)
२	साधु	साधुतर	साधुतम
३	स्वादु	स्वादुतर (स्वादीयस्)	स्वादुतम (स्वादिष्ठ)
४	स्थूल	स्थूलतर	स्थूलतम
५	दीर्घ	दीर्घतर	दीर्घतम
६	उन्नत	उन्नततर	उन्नततम
७	वृद्ध	वृद्धतर (ज्यायस्)	वृद्धतम (ज्येष्ठ)
८	अल्प	अल्पतर (कनीयस्)	अल्पतम (कनिष्ठ)
९	प्रशस्य	प्रशस्यतर (श्रेयस्)	प्रशस्यतम (श्रेष्ठ)
१०	गुरु	गुरुतर (गरीयस्)	गुरुतम (गरिष्ठ)
११	लघु	लघुतर (लघीयस्)	लघुतम (लघिष्ठ)
१२	महत्	महत्तर	महत्तम
१३	सूक्ष्म	सूक्ष्मतर	सूक्ष्मतम
१४	दृढ	दृढतर (द्रढीयस्)	दृढतम (द्रढिष्ठ)

१) मध्यमा अनामिकायाः **दीर्घतरा** । २) मध्यमा पञ्च-अङ्गुलिषु **दीर्घतमा** ।
३) पाण्डवेषु भीमः **बलिष्ठः** । ४) पाण्डवेषु युधिष्ठिरः **ज्येष्ठः** ।
५) विराजः सर्वबालकेषु **बलवत्तमः** । ६) जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गात् अपि **गरीयसी** ।
७) भक्षकात् रक्षकः **श्रेयान्** । ८) मधु शर्करायाः **स्वादुतरम्** ।

✻ तर-तम-इष्ठ-प्रत्ययान्त-विशेषणानां रूपाणि अकारान्तानि ।
अतः देव-वन-मालानां रूपसदृशानि भवन्ति। ईयस्-प्रत्ययान्त-विशेषणानां रूपाणि स-कारान्तानि अतः

✻ **पुंलिङ्गे** - प्रथमा, द्वितीया, सम्बोधनम् 'विद्वस्' शब्दमनुसृत्य भवन्ति ।
यथा श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः-प्रथमा ।
तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तं चन्द्रमस्-शब्दम् अनुसृत्य रूपाणि भवन्ति ।

✻ **स्त्रीलिङ्गे** - ईयस् प्रत्ययान्तानि 'नदी' शब्दवत् भवन्ति । यथा-प्रेयस्-**प्रेयसी** । गरीयस्-**गरीयसी**।
इष्ठ प्रत्ययान्तानि 'माला' शब्दवत् भवन्ति । यथा-कनिष्ठ-**कनिष्ठा** । बलिष्ठ-**बलिष्ठा**।

✻ **नपुंसकलिङ्गे** -ईयस् - प्रत्ययान्तानि 'पयस्' शब्दवत् भवन्ति।
यथा - श्रेयस्-श्रेयः श्रेयसी श्रेयांसि।
इष्ठ - प्रत्ययान्तानि 'वन' शब्दवत् भवन्ति।
यथा - श्रेष्ठ-श्रेष्ठम् श्रेष्ठे श्रेष्ठानि।

(आ) नामधातुः ।

मधुना सिञ्चयेत् निम्बम् ।
किन्तु निम्बः **मधुरः** न **भवति** ।
मधुना सिञ्चयेत् निम्बम् ।
किन्तु निम्बः न **मधुरायते** ।

चन्द्रमाः विश्वं **धवलं करोति** ।
चन्द्रमाः विश्वं **धवलयति** ।

प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः **गरुडः** न **भवति** ।
प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः न **गरुडायते** ।

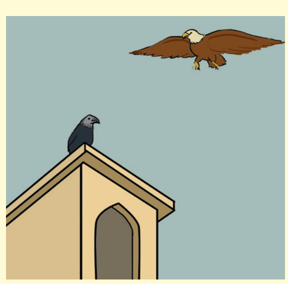

यत्र वृक्षाः न सन्ति ।
तत्र एरण्डः अपि **द्रुमः भवति** ।
यत्र वृक्षाः न सन्ति ।
तत्र एरण्डः अपि **द्रुमायते** ।

एतानि नामतः/विशेषणतः निर्मितानि क्रियापदानि ।

बधिरयति कर्णविवरं वाचं मूकयति नयनमन्धयति ।
विकृतयति गात्रयष्टिं सम्पद्रोगोऽयमद्भुतो लोके ।।

(इ) च्वि-रूपाणि ।

कृष्णीकरोति, धवलीकरोति, स्पष्टीकरोति, मलिनीभवति, लघूकरोति इत्यादीनि च्वि-रूपाणि ।

फेनकः वस्त्रं **स्वच्छीकरोति** ।
फेनकः अस्वच्छं वस्त्रं
स्वच्छं करोति, इति अर्थः ।

धूलिकणैः युतकं **मलिनीभवति** ।
धूलिकणैः अमलिनं युतकं
मलिनं भवति, इति अर्थः ।

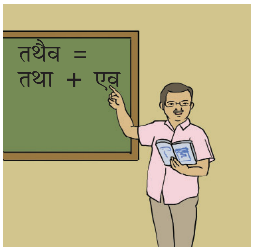

शिक्षकः शब्दं **स्पष्टीकरोति** ।
शिक्षकः अस्पष्टं शब्दं
स्पष्टं करोति, इति अर्थः ।

विशेषणम् + च्वि-प्रत्ययः + कृ/भू धातुरूपाणि = 'च्वि'-रूपम् ।

✻ कृष्णीकरोति - अकृष्णं कृष्णं करोति ।
पूर्वं कृष्णं न आसीत् । अधुना कृष्णं करोति/ कृष्णत्वं प्राप्नोति ।
एवं, या स्थितिः पूर्वं नासीत् तथा नूतनां स्थितिं करोति/प्राप्नोति तत्र 'च्वि'रूपं प्रयुज्यते ।

प्रवहतात् संस्कृत-मन्दाकिनी

शतशतकोटिशरत्पर्यन्तम् ।
प्रवहतात् संस्कृत-मन्दाकिनी ।।धृ.।।
अज्ञाता यस्या गङ्गोत्री इतिहासस्य न यत्रास्ति गतिः ।
परिणतं फलम् अनादिः श्रुतिः यत्प्रसवः सा भारतवाणी ।।१।।
सिन्धुशुतुद्रीसरस्वतीनां तटे ऋषीणां ध्यानपराणाम् ।
होमधूमपावितलोकानाम् अत्रिभृगूणां छन्दोवाणी ।।२।।
'कस्त्वं कोऽहं' प्रश्नपराणाम् आत्मतत्त्वदर्शनोत्सुकानाम् ।
याज्ञवल्क्यमुनिजनकादीनां तत्त्वमसीति ब्रह्मवादिनी ।।३।।
वाल्मीकिमुनिव्यासविरचिता रामकृष्णयोः पावनगाथा ।
अखण्डदीपो भगवद्गीता कर्मयोगसन्देशदायिनी ।।४।।
मेघदूतशाकुन्तलरघुभिः उत्तररामकिरातकुमारैः ।
कालिदासभवभूतिप्रमुखैः कृतिविभूषणा मधुरभाषिणी ।।५।।
पाणिनिसदृशैः स्तोत्रगायकैः भोजमम्मटादिभिर्भूषकैः ।
शङ्करादिभिस्तत्त्वचिन्तकैः दत्तवन्दना वाक्सम्राज्ञी ।।६।।
इयमस्माकं धर्मभारती राष्ट्रैक्यस्य च महती स्फूर्तिः ।
विना संस्कृतं नैव संस्कृतिः इहामुत्रकल्याणकारिणी ।।७।।
पुष्टिं तुष्टिं समावहन्ती जीवितपुष्पं विकासयन्ती ।
विश्वमङ्गलं फलं फलन्ती कोटिकोटिशरत्पर्यन्तम् प्रवहतात् संस्कृतमन्दाकिनी ।।८।।

- डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले

पठत-बोधत

आधुनिकः महाकविः डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले महाभागः महाराष्ट्रे सातारा नगरे जातः । व्याकरणशास्त्रविषये तथा भाषाशास्त्रविषये प्रभूतं संशोधनं लेखनं च कृतं महोदयेन । त्रीणि नाटकानि, द्वे चरिते, 'वैनायकम्' इति प्रेरकं महाकाव्यम् इत्यस्य ग्रन्थसम्पद् । प्रसिद्धानां मराठी - नाट्यकाव्यानां सरसः सरलः च अनुवादः अपि कृतः अनेन ।

नैकैः पुरस्कारैः भूषितः अयं राष्ट्रियपण्डितः राष्ट्रपतिपुरस्कारेणापि सम्मानितः । अस्मै पण्डितश्रेष्ठाय नमः ।

(अन्तर्गतमूल्यमापनार्थम्)

शब्दकोषः। (पाठानुसारम्)

शिक्षकस्य/शब्दकोषस्य साहाय्येन माध्यमभाषया शब्दार्थं लिखत ।

१. आद्यकृषकः पृथुवैन्यः ।

चारणाः	
स्तवनम्	
निःस्पृहता	
लुण्ठकः	
खनित्रम्	
कुद्दालकम्	
हलम्	
लवित्रम्	
उर्वरा	
अग्रणीः	
अभिषिक्तः	
निकृष्टम्	
वस्तुजातम्	
संस्करणम्	

२. व्यसने मित्रपरीक्षा ।

आगन्तुः	
क्षेत्रपतिः	
पाशः	
निभृतम्	
लगुडः	
प्रदोषकालः	

३. सूक्तिसुधा ।

प्रच्छन्नम्	
गुप्तम्	
पथिन् (अनियमितः)	
चरणविकलः	
संहतिः	
दन्ती	
रासभः	
निरालम्बः	

४. अमूल्यं कमलम् ।

तडागः	
व्योम	
महिमा	
सरसिजम्	
सद्म	
अध्वा	
श्रेष्ठी	
सार्थवाहः	
धाम	
अर्णवः	

५. स एव परमाणुः ।

सूक्ष्मेक्षिका	
महानसः	
अतीन्द्रियः	
निरवयवः	
नित्यः	
व्यावर्तकः	
मरीचिः	
रजः	

६. युग्ममाला ।

निघर्षणम्	
श्रुतम्	
श्लाघ्यः	
निरस्तः	
किञ्चिज्ज्ञः	
मदः	
सकाशात्	
अतिवक्ता	
कांस्यम्	

७. संस्कृतनाट्यस्तबकः ।

सायकः	
समिध्	
उपरोधः	
प्रग्रहः	
वाजी	
शकटिका	

ऋद्धिः	
प्रतिवेशिकः	
अविहा	
दारकः	
आर्तत्राणम्	
अनागाः	
आर्द्रपृष्ठाः	

८. वाचनप्रशंसा ।

कालक्षेपः	
अपभाषणम्	

९. धेनोर्व्याघ्रः पलायते ।

पत्रक्रीडा	
विज्ञापनम्	
चमूः	
सम्मर्दः	
पटमण्डपः	
निर्घृणम्	
उत्तमाङ्गम्	
उपचारपट्टिका	
उपहासः	
चरमबिन्दुः	

१०. नदीसूक्तम्

सूक्तम्	
विप्रः	
गाधा	
जलौघः	
वृत्रः	
वज्रम्	
अधिक्षेपः	
वंशजः	
मर्त्यः	
अवज्ञा	
जनित्रम्	

११. जटायुशौर्यम् ।

गृध्रः	
वैदेही	
धन्वी	
कवची	
क्षिप्रम्	
पतगसत्तमः	
मुक्तामणिः	
रौद्रकर्म	

१२. आदिशङ्कराचार्यः ।

उपनीतः	
विरक्तः	
ऐहिकम्	
नक्रः	
मलिनकायः	

१३. चित्रकाव्यम् ।

दाराः	
अम्भोदः	
आशु	
प्रकृतिः	
चला	
मखः	

१४. प्रतिपदं संस्कृतम् ।

प्रतीक्षालयः	
मानव्यविद्या	
शोधनिबन्धः	
भाषाविश्लेषकः	
आशयसम्पादकः	
वृत्तिः	
विशेषार्हता	

१५. मानवताधर्मः ।

एकीभूय	
आत्मौपम्यम्	
अभ्युदयकृत्	
श्रेयस्करः	

धातुरूपाणि ।

रूपम्	धातुः, गणः, पदम्	रूपपरिचयः	धात्वर्थः	लट्, प्र.पु., ए.व.
स्तोतव्यः	स्तु (२ उ.प.)			स्तौति/स्तुते
यतस्व	यत् (१ आ.प.)			यतते
निहितानि	नि + धा (३ उ.प.)			निदधाति/ निधत्ते
निधाय	नि + धा (३ उ.प.)			निदधाति/ निधत्ते
अवपन्	वप् (१ प.प.)			वपति
व्यलसन्	वि + लस् (१ प.प.)			विलसति
पश्यन्	दृश्-पश्य् (१ प.प.)			पश्यति
भ्रमन्	भ्रम् (१ प.प.)			भ्रमति
अवलोकितः	अव+लोक् (१० उ.प.)			अवलोकयति/ते
आस्ते	आस् (२ आ.प.)			आस्ते
सन्दर्शय	सम् + दृश्-पश्य् (१ प.प.) णिजन्तम्			सम्पश्यति (णिजन्तम्- सन्दर्शयति/ते)
स्तब्धीकृत्य	स्तब्ध+कृ (८ उ.प.) च्विरूपम्			स्तब्धीकरोति
पलायिष्यसे	परा + अय् (१ आ.प.)			पलायते
व्यमुञ्चत्	वि+मुच्-मुञ्च् (६ उ.प.)			विमुञ्चति
प्रविचलन्ति	प्र+वि+चल् (१ प.प.)			प्रविचलति
यमिताः	यम्-यच्छ् (१ प.प.) णिजन्तम्			यच्छति (णिजन्तम्-यमयति/ते)
भिन्द्यात्	भिद् (७ उ.प.)			भिनत्ति/भिन्ते
छिन्द्यात्	छिद् (७ उ.प.)			छिनत्ति/छिन्ते
स्मयमानम्	स्मि-स्मय् (१ आ.प.)			स्मयति/ते
व्यकसत्	वि + कस् (१ प.प.)			विकसति
पृच्छन्तम्	प्रच्छ्-पृच्छ् (६ प.प.)			पृच्छति
व्यमृशत्	वि + मृश् (६ प.प.)			विमृशति
अपेक्षमाणः	अप + ईक्ष् (१ आ.प.)			अपेक्षते
शाम्येत्	शम्-शाम् (४ प.प.)			शाम्यति
द्रुमायते	द्रुम (नामधातुः)			द्रुमायते
वीक्ष्य	वि + ईक्ष् (१ आ.प.)			वीक्षते
प्रतिसंहर	प्रति+सम्+हृ-हर् (१ उ.प.)			प्रतिसंहरति/ते
विनोदयामि	वि + नुद् (६ प.प.) णिजन्तम्			विनुदति (णिजन्तम्-विनोदयति/ते)
उपसर्पिष्यामि	उप+सृप्-सर्प् (१ प.प.)			उपसर्पति
परिभवति	परि+भू-भव् (१ प.प.)			परिभवति

रूपम्	धातुः, गणः, पदम्	रूपपरिचयः	धात्वर्थः	लट्, प्र.पु., ए.व.
श्रूयताम्	श्रु–शृ (५ प.प.) कर्मणि			शृणोति
शिक्षयन्ति	शिक्ष् (१ आ.प.) णिजन्तम्			शिक्षते (णिजन्तम् – शिक्षयति/ते)
श्रयेत्	श्रि–श्रय् (१ उ.प.)			श्रयति/ते
व्रणितौ	व्रण् (१० प.प.)			व्रणयति
नाटयतः	नट् (१ प.प.) णिजन्तम्			नटति(णिजन्तम्–नाटयति/ते)
परित्रायताम्	परि+त्रै– त्राय् (१ आ.प.)			परित्रायते
स्तौति	स्तु (२ उ.प.)			स्तौति/स्तुते
स्वल्पीभवतु	स्वल्प + भू–भव् (१ प.प.) च्विरूपम्			स्वल्पीभवति
प्रसीद	प्र + सद्–सीद् (१प.प.)			प्रसीदति
प्रीणयन्तः	प्री (९ प.प.) णिजन्तम्			प्रीणाति (णिजन्तम्–प्रीणयति/ते)
निवर्तय	नि+वृत्–वर्त् (१आ.प.) (णिजन्तम्)			निवर्तते (णिजन्तम् – निवर्तयति/ते)
विगर्हयेत्	वि + गर्ह् (१० उ.प.)			विगर्हयति/ते
अपोथयत्	पुथ् (४ प.प.) णिजन्तम्			पुथ्यति (णिजन्तम् – पोथयति/ते)
अच्छिनत्	छिद् (७ उ.प.)			छिनत्ति/छिन्ते
अपसर	अप+सृ–सर् (१ प.प.)			अपसरति
पर्यटन्	परि + अट् (१ प.प.)			पर्यटति
प्रतिश्रुत्य	प्रति + श्रु (५ प.प.)			प्रतिशृणोति
नादयते	नद् (१ प.प.) णिजन्तम्			नदति(णिजन्तम्–नादयति/ते)
आर्द्रयन्ति	आर्द्र (नामधातुः)			आर्द्रयति
सृतः	सृ–सर् (१ प.प.)			सरति
शेते	शी (२ आ.प.)			शेते
मेलयामि	मिल् (६ उ.प.) णिजन्तम्			मिलति/ते (णिजन्तम् – मेलयति/ते)
अभिमता	अभि+मन् (४ आ.प.)			अभिमन्यते
प्रस्तोतुम्	प्र + स्तु (२ उ.प.)			प्रस्तौति/प्रस्तुते
समाश्रिताः	सम्+आ+श्रि –श्रय् (१ उ.प.)			समाश्रयति/ते
शंसन्ति	शंस् (१ प.प.)			शंसति
व्याप्नोति	वि + आप् (५ प.प.)			व्याप्नोति

अवधेयम् –धात्वर्थः रूपपरिचयः च छात्रैः शिक्षकस्य/शब्दकोषस्य साहाय्येन लेखनीयः ।

अमरकोषः ।

कण्ठस्थीकरणार्थम् ।	विग्रहः ।
राजा – राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः।	राजा, राट्, पार्थिवः, क्ष्माभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षित्।
भूमिः – गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ।	गोत्रा, कुः,पृथिवी,पृथ्वी,क्ष्मा,अवनिः,मेदिनी,मही।
कृषकः – क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।	क्षेत्राजीवः, कर्षकः, कृषिकः, कृषीवलः ।
मृगः – मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।	मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, हरिणः, अजिनयोनिः ।
काकः – काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।	काकः, करटः, अरिष्टः, बलिपुष्टः, सकृत्प्रजः ।
शृगालः – शृगालवञ्चुकक्रोष्टृफेरुफेरवजम्बुकाः ।	शृगालः, वञ्चुकः, क्रोष्टा, फेरुः, फेरवः, जम्बुकः ।
मित्रम् – वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत्।	वयस्यः, स्निग्धः, सवयाः, मित्रम्, सखा, सुहृत् ।
वनम्– अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।	अटवी, अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम्।
गुरुः – उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः।	उपाध्यायः, अध्यापकः, निषेकादिकृत्, गुरुः।
लक्ष्मीः – लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ।	लक्ष्मीः, पद्मालया, पद्मा, कमला, श्रीः, हरिप्रिया ।
रविः – भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।	भानुः, हंसः, सहस्रांशुः, तपनः, सविता, रविः ।
नभः – नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्।	नभः, अन्तरिक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्त्म, खम्।
कमलम् – सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।	सहस्रपत्रम्, कमलम्, शतपत्रम्, कुशेशयम् ।
तडागः – पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ।	पद्माकरः, तडागः, कासारः, सरसी, सरः ।
बुद्धः – सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।	सर्वज्ञः, सुगतः, बुद्धः, धर्मराजः, तथागतः ।
कनकम् – स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।	स्वर्णम्, सुवर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेम, हाटकम् ।
पादपः – वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।	वृक्षः, महीरुहः, शाखी, विटपी, पादपः, तरुः ।
नरः – मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।	मनुष्याः, मानुषाः, मर्त्याः, मनुजाः, मानवाः, नराः।
धेनुः – माहेयी सौरभेयी गौरुस्रामाता च शृङ्गिणी ।	माहेयी, सौरभेयी, गौः, उस्रा, माता, शृङ्गिणी ।
सैनिकः – भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।	भटाः, योधाः, योद्धारः, सेनारक्षाः, सैनिकाः ।
मस्तकम्–उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्।	उत्तमाङ्गम्, शिरः, शीर्षम्, मूर्धा, मस्तकः ।
नदी – तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ।	तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रादिनी, धुनी ।
गङ्गा– गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।	गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा ।
मेघः – धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ।	धाराधरः, जलधरः, तडित्वान्, वारिदः, अम्बुभृत्।
वैद्यः – रोगहार्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।	रोगहारी, अगदङ्कारः, भिषक्, वैद्यः, चिकित्सकः ।
शङ्करः – शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः।	शम्भुः, ईशः, पशुपतिः, शिवः, शूली, महेश्वरः।
पार्वती – अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ।	अपर्णा, पार्वती, दुर्गा, मृडानी, चण्डिका, अम्बिका ।
जलम् – पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं जलम् ।	पयः, कीलालम्, अमृतम्, जीवनम्, भुवनम्, जलम् ।
धनम् – द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसुः ।	द्रव्यम्, वित्तम्, स्वापतेयम्, रिक्थम्, ऋक्थम्, धनम्, वसुः ।
पुत्रः – आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।	आत्मजः, तनयः, सूनुः, सुतः, पुत्रः ।
शीघ्रम् – सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।	सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु ।
पण्डितः – धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः ।	धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, सङ्ख्यावान् पण्डितः, कविः।
जगत् – त्रिष्वथो जगती लोके विष्टपं भुवनं जगत्	जगती, लोकः, विष्टपम्, भुवनम्, जगत् ।
महिला – स्त्री योषिदङ्गना योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।	स्त्री, योषित्, अङ्गना, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधूः ।
पितरौ – अम्बाथ जननी **माता** तातस्तु जनकः **पिता** ।	**अम्बा, जननी, माता, तातः, जनकः, पिता** ।

दशमी कक्षा – कृतिपत्रिकायाः प्रारूपम् ।

समयः – होरात्रयम् | **विषयः संस्कृतम् (सम्पूर्णम्)** | **गुणाङ्काः ८०**

प्रथमः विभागः – सुगमसंस्कृतम् (०८)

१) अ) **चित्रं दृष्ट्वा नामानि लिखत। (५ तः ४) (केवलं दशमीकक्षा–चित्रपदकोषतः ।)** १ × ४ = ४

१. ☐ २. ☐ ३. ☐ ४. ☐ ५. ☐

आ) **सङ्ख्याः अक्षरैः/अङ्कैः लिखत । (३ तः २) (पृ. क्र. ७ आधारेण)** १ × २ = २

इ) **समय–स्तम्भमेलनं कुरुत । (पृ. क्र.४, ५ आधारेण)** $\frac{१}{२}$ × ४ = २

द्वितीयः विभागः – गद्यम् । (२०)

२) अ) **गद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत । (८०–१०० शब्दयुक्तः गद्यांशः दातव्यः)** ७

आ) **गद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत ।** ७

कृतयः –

१. **अवबोधनम् । (४ तः ३)** १ × ३ = ३

क) उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । /
उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । **(रिक्तस्थानद्वयं प्रष्टव्यम्)** $\frac{१}{२}$ × २

ख) कः कं वदति ? **(संवादात्मक–पाठान् वर्जयित्वा)**

ग) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

घ) वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

च) एषः गद्यांशः कस्मात् पाठात् उद्धृतः ?

छ) अमरकोषात् शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।
(अधोरेखित–शब्दः प्रथमा विभक्तौ एव भवेत् ।)

२. **शब्दज्ञानम् । (३ तः २)** २

क) २ धातुसाधित–अव्यये/विभक्त्यन्तपदे चित्वा लिखत । $\frac{१}{२}$ × २
(त्वान्त/ल्यबन्त/तुमन्त इति स्पष्टः उल्लेखः आवश्यकः ।)

ख) प्रश्ननिर्माणं कुरुत । **(अधोरेखनम् आवश्यकम् ।)** १ × १

ग) विशेषणं–विशेष्यम् । (कृतयः – मेलनं कुरुत/चयनं कुरुत/ चतुर्थपदं लिखत ।) $\frac{१}{२}$ ×२

घ) सन्धिः ।
(पूर्वपदं लिखत= $\frac{१}{२}$ ×२, उत्तरपदं लिखत $\frac{१}{२}$ ×२, विग्रहं लिखत १ × १,
चतुर्थपदं लिखत १ × १)

च) लकारं लिखत । १ × १ **(अधोरेखनम् आवश्यकम् ।)**

३. **पृथक्करणम् ।** $\frac{१}{२}$ × ४ = २

(गद्यांशः अ) घटनाः क्रमेण योजयत ।

(गद्यांशः आ) रेखाचित्रम् । (जालरेखा/वृक्षरेखा/प्रवाहि–जालम्/स्तम्भपूरणम्/शब्दपेटिका)

इ) **गद्यांशं पठित्वा सरलार्थं लिखत । (२ तः १)** १ × ४ = ४
(४–५ वाक्यात्मकः गद्यांशः दातव्यः ।)
(नाट्यस्तबकः, नदीसूक्तम् ।)

ई) माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । (२ त: १) (केवलं स्वाध्यायाधारितम् ।) २ ×१ = २

तृतीय: विभाग: – पद्यम् । (१८)

३) अ) पद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टा: कृती: कुरुत । (८–१२ पङ्क्तय: प्रष्टव्या: ।) ४

१. पद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टे कृती कुरुत । (३ त: २) २

क) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१ ×१ = १

ख) पद्यांशत: विशेषणं चिनुत । (कृतय:–मेलनं कुरुत/चयनं कुरुत/चतुर्थपदं लिखत ।) $\frac{1}{2}$ ×२ = १

ग) सन्धि: । १

(पूर्वपदं लिखत $\frac{1}{2}$ ×२, उत्तरपदं लिखत $\frac{1}{2}$ ×२, विग्रहं लिखत १ × १,
चतुर्थपदं लिखत १ × १)

२. रेखाचित्रम् । (जालरेखा/वृक्षरेखा/प्रवाहि–जालम्/स्तम्भपूरणम् / शब्दपेटिका) $\frac{1}{2}$ ×४ २

आ) माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । (२ त: १) **(स्वाध्यायाधारितम्)** २ ×१ = २

इ) पद्ये शुद्धे पूर्णे च लिखत । (क, ख त: १, ग, घ त: १) ६

१. क) ४ पङ्क्तियुतं पद्यम् अथवा ख) ४ पङ्क्तियुतं पद्यम् ४

२. ग) २ पङ्क्तियुतं पद्यम् अथवा घ) २ पङ्क्तियुतं पद्यम् २

ई) अन्वयं पूरयत । (सूक्तिसुधात: तथा युग्ममालात: एव अन्वय: प्रष्टव्य: किन्तु श्लोक: न दातव्य: । ४ रिक्तस्थानानि भवेयु: ।) $\frac{1}{2}$ × ४ = २

उ) सरलार्थं लिखत । (३ त: २) (वाचनप्रशंसा/मानवताधर्म: ।) २ ×२ = ४

चतुर्थ: विभाग: – लेखनकौशलम् । (९)

प्र. ४ अ) वाक्यरचनां कुरुत । ४

१. धातूनाम् अव्ययानां च उपयोगं कृत्वा वाक्यनिर्माणं कुरुत । (६ त: ४)
(उपपदविभक्ति:–३ धातव:, ३ अव्ययानि ।) (पृ. क्र. १०१, १०२, १०३)

अथवा

संस्कृतानुवादं कुरुत । (६ त: ४) १ ×४ **(पूर्वपरिचित (चित्रपदकोष: इ.) शब्दानां धातुसङ्ग्रहस्य च आधारेण ४–६ शब्दात्मकानि वाक्यानि प्रष्टव्यानि ।)**

आ) ५/७ वाक्यात्मकं निबन्धं लिखत । (३ त: १) ५

निबन्ध: – मम प्रिय: उत्सव:/खग:/कवि:/नेता/पुस्तकम्/प्रिया भाषा/भारतीयं प्रसिद्धं स्थलम्।

अथवा

साहाय्यक–शब्दानाम् आधारेण ५–७ वाक्यात्मकं चित्रवर्णनं कुरुत । **(पृ. क्र. १०८)**

पञ्चम: विभाग: – भाषाभ्यास: । (१७)

५) अ) तालिकापूर्तिं कुरुत । ८

१. नामतालिका । (६ त: ४) $\frac{1}{2}$ × ४ २

२. सर्वनामतालिका । (६ त: ४) $\frac{1}{2}$ × ४ २

३. क्रियापदतालिका । (६ त: ४) $\frac{1}{2}$ × ४ (१, ४, ६, १० गणत:, अस्, कृ) $\frac{1}{2}$ × ४ २
(लट्/लङ्/लोट्/विधिलिङ्/लृट् इति लकारत: केऽपि ३ प्रष्टव्या: ।

४. धातुसाधित–विशेषण–तालिका । (६ त: ४) (पृ. क्र. ७८) $\frac{1}{2}$ × ४ २

आ) निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत । (४ तः ३) ९

१. योग्यं रूपं लिखित्वा रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत । (५ तः ३) १ × ३

(सङ्ख्यावाचक–क्रमवाचक–आवृत्तिवाचकानाम् आधारेण ५ वाक्यानि ।)

२. समासानां तालिकापूर्तिं कुरुत । (५ तः ३) १ × ३ **(भाषाभ्यास–आधारेण)**

३. समानार्थकशब्दान्/विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत । (५ तः ३) १ × ३

४. सूचनानुसारं कृतीः कुरुत । (५ तः ३) १ × ३

क) वाच्यपरिवर्तनम् । **(केवलं लट्लकारः तथा कर्मणि/कर्तरि–भू.धा.वि.)**

ख) त्वान्त/ल्यबन्त–अव्ययं निष्कासयत ।

ग) स्म निष्कासयत ।

घ) 'त्वं' स्थाने 'भवान्/भवती' अथवा 'भवान्/भवती' स्थाने 'त्वं' योजयत ।

च) वचनं/लकारं परिवर्तयत । **(अन्यलकारतः लिट्लकारे परिवर्तनम् न प्रष्टव्यम् ।)**

छ) णिजन्तं कुरुत/निष्कासयत ।

षष्ठः विभागः – अपठितम् । (८)

प्र. ६ अ) गद्यांशं पठित्वा कृतीः कुरुत । (६ तः ४) १ × ४ ४

(६०–८० शब्दयुतः सरलः गद्यांशः दातव्यः)

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

२. प्रातिपदिकं लिखत । (शब्दद्वयम् आवश्यकम्) $\frac{१}{२}$ × २

३. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

४. माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत । (गद्यांशतः १ वाक्यं दातव्यम् ।)

५. विभक्त्यन्तपदम्/अव्ययम्/क्रियापदं चिनुत लिखत च ।

६. कारकपरिचयं कुरुत । (अधोरेखनम् आवश्यकम् ।)

आ) १. पद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टे कृती कुरुत । (अवबोधनाय सरले पद्यांशे दातव्ये ।) ४

क) पूर्णवाक्येन उत्तरत । (२ तः १) १

ख) विशेषण–विशेष्य–सम्बन्धः/समानार्थकं शब्दं/विरुद्धार्थकं शब्दं लिखत । (केवलम् १) १

२. पद्यांशं पठित्वा जालरेखाचित्रं पूरयत ।

(सन्धिविग्रहं कृत्वा श्लोकः दातव्यः) (४ रिक्तस्थानानि) २

***

अन्तर्गत–मूल्यमापनम् । (२० गुणाः)

मौखिकी परीक्षा । (१० गुणाः)	स्वाध्यायः । (१० गुणाः) ५ × २ = १०
१. श्रवणकौशलम् = ५ वाक्यानि (पृ. क्र. १०१ , १०२) ५ गुणाः । **अथवा** १० शब्दाः (पृ.क्र. ११३,११४) ५ गुणाः । **२. भाषणकौशलम् =** संवादाः । ५ गुणाः । (पृ. क्र. १०६)	**प्रथमसत्रम् – स्वाध्याय १=अभ्यासपत्रम् १ व २** **१० गुणानां स्वाध्यायः लेखनीयः ।** (१० ÷ २ = ५ गुणाः ।) **द्वितीयसत्रम् – स्वाध्याय २= अभ्यासपत्रम् ३ व ४** **१० गुणानां स्वाध्यायः लेखनीयः ।** (१० ÷ २ = ५ गुणाः ।)

अवधेयम्– प्राश्निकेभ्यः अपेक्षिताः सूचनाः अत्र हरितवर्णेन दत्ताः ।